

การพัฒนาที่ยั่งยืนและการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจโลก Sustainable Development and the World Economic Change

ชาญชัย จิตรเหล้าอาพร¹, จิดาภา ธีรศิริกุล² และสกอล สุขเสริมสงชัย³

Chanchai Chitlaoarporn¹, Jidapa Thirasirikul²

and Skol Suksermsongchai³

บทคัดย่อ

จากการศึกษาเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนและการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจโลก พบว่า ตลอดช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง หลายประเทศต่างได้รับเอกราชจากประเทศมหาอำนาจ แต่การพัฒนาทางเศรษฐกิจของประเทศที่เกิดขึ้นกลับไม่สามารถเจริญเติบโตได้อย่างยั่งยืน เช่นเดียวกับประเทศมหาอำนาจที่เคยปกครองอยู่เดิม ดังนั้นแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ทางออกของการพัฒนาเพราะสามารถตอบโจทย์การพัฒนาภายใต้การอนุรักษ์ที่สร้างความ มั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองไปพร้อมกับการพัฒนา

คำสำคัญ: การพัฒนาที่ยั่งยืน, การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจการเมืองโลก

¹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร., คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย สาขารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสยาม
อีเมล chanchai1974@hotmail.com

² ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร., คณบดีคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสยาม
อีเมล jidapa_thira@hotmail.com

³ ดร., อาจารย์ประจำคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสยาม
อีเมล skol.imcinter@gmail.com

Abstract

The study of sustainable development and the world economic change found that after World Wars II, many countries were dependent by power states. However, economic growth could not be stability like their parent state. Therefore, the sustainable development concept has been the important for developing countries upon the conservative concept to create the economy, social and politics stability with the development.

Keywords: sustainable development, world economic change

ความนำ

การพัฒนาทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นมานานนับแต่โลกตะวันตกเดินทางออกนอกทวีปเพื่อแสวงหาดินแดนทั่วโลก ทรัพยากรจากทั่วทุกดินแดนกลายเป็นวัตถุดิบสำคัญต่อการผลิตสินค้าจำนวนมาก (mass product) ทั้งเพื่อการอุปโภคภายในและภายนอกประเทศ และโดยเฉพาะการส่งออกแก่ประเทศหรือรัฐในอาณานิคมที่เข้าไปยึดครองได้ ผลของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจบนรากฐานระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม (capitalism) ส่งผลให้กลไกตลาดหรือระบบอุปสงค์ (demand) และอุปทาน (supply) รวมกับความก้าวหน้าของเทคโนโลยีในเชิงอุตสาหกรรมกลายเป็นตัวกระตุ้นการผลิตสินค้าจำนวนมากเพื่อรองรับตลาดที่มีอยู่ทั่วโลกไปพร้อมกัน

ขณะที่ระบบเศรษฐกิจต้องการการสนับสนุนจากกลไกรัฐที่เอื้อให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจสามารถขับเคลื่อนไปได้นั้น ทรัพยากรหลากหลายรูปแบบก็ถูกแปรรูปและผลิตขึ้นมาเป็นสินค้าจนยากที่จะคำนวณได้ว่ามีปริมาณเท่าใด และมีอะไรบ้าง เพราะการผลิตสินค้าที่ใช้เทคโนโลยีสูงย่อมมีองค์ประกอบในโครงข่ายการผลิตจำนวนมาก หรือกล่าวได้ในเชิงธุรกิจว่า ห่วงโซ่อุปทาน (supply chain) ซึ่งก็คือกระบวนการต่างๆ ที่ทำให้เกิดสินค้าขึ้นมา ทั้งกระบวนการจัดซื้อ (procurement) การผลิต (manufacturing) การจัดเก็บ (storage) เทคโนโลยีสารสนเทศ (information technology) การจัดจำหน่าย (distribution) และการขนส่ง (transportation) ตั้งแต่ก่อนและหลังการผลิตสินค้าจนไปถึงมือผู้บริโภคนั้นมีการใช้ทรัพยากรเป็นต้นทุนในการผลิตทั้งที่คำนวณได้และยากต่อการคำนวณจำนวนไม่น้อย อาทิ การผลิตเสื้อผ้าส่งออกจำนวน 5,000 ตัว ต้องคำนึงถึงจำนวนแรงงานในการตัดเย็บ การขนส่งวัตถุดิบ และผู้ปลูกฝ้าย หรือค่าเช่าพื้นที่จัดเก็บเสื้อผ้าที่ตัดสำเร็จรูปแล้ว รวมทั้งพื้นที่จัดเก็บฝ้ายก่อนรวบรวมส่งโรงงาน ขณะเดียวกันก็จำเป็นต้องพิจารณาถึงต้นทุนทางด้านเทคโนโลยีของทั้งผู้ผลิตและผู้เพาะปลูกฝ้าย ซึ่งผู้ปลูกฝ้ายก็จำเป็นต้องใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรทั้งการใช้สารอินทรีย์และอนินทรีย์ในการเพาะปลูกให้คุ้มกับการรวบรวมจัดจำหน่ายแก่โรงงานรับซื้อที่แปรรูปฝ้ายเป็นเส้นใยขายต่อโรงงานตัดเย็บเสื้อผ้าอีกที จำนวน

พลังงานที่ใช้ในทุกภาคการผลิตของทุกโรงงานก็มีหลากหลายทั้งน้ำมันในการขนส่ง น้ำและไฟฟ้าในครัวเรือนการผลิต และในโรงงาน รวมถึงอากาศและแสงแดดที่แม้เป็นพลังงานที่เป็นธรรมชาติก็ตาม แต่เมื่อโรงงานผลิตสินค้าก็ทำให้อากาศเกิดมลพิษได้ตลอดเวลา รวมทั้งการขนส่งก็ส่งมลพิษในอากาศจากควันรถ เป็นต้น

จากที่กล่าวมานับเป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นว่า การแสวงหาทางลดผลกระทบจากการพัฒนาทางเศรษฐกิจถือเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมากในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา การพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) นับเป็นแนวคิดที่เกิดจากผลกระทบทางลบต่อความเสื่อมโทรมทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อันเกิดจากการพัฒนาเศรษฐกิจซึ่งส่งผลเสียต่อสิ่งแวดล้อม ชีวิตมนุษย์ สัตว์ และพืชต่างๆ หากมนุษย์ยังคงใช้แนวทางการพัฒนาตามแนวทางทุนนิยมอย่างไร้ขอบเขต และไม่คำนึงถึงข้อจำกัดของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในการผลิต และบริโภคเพื่อสนองความต้องการอย่างไม่มีขีดจำกัดแล้วย่อมส่งผลกระทบต่อโลกโดยรวมในอนาคตอันใกล้ วิธีการพัฒนาที่ยั่งยืนจึงเป็นแนวคิดที่จะทำให้มนุษย์และสิ่งแวดล้อมสามารถดำรงอยู่ได้ต่อไป

จากข้างต้นบทความนี้พยายามชี้ให้เห็นว่าการพัฒนาที่ยั่งยืนและการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจการเมืองโลกนั้นต่างมีความสัมพันธ์กันในเชิงสนับสนุนมากกว่าขัดแย้งกัน เพราะสิ่งแวดล้อมที่ครอบคลุมถึงทรัพยากรทั้งหมดนั้นมีมูลค่ามากเกินกว่าที่จะละทิ้งในการคิดคำนวณในต้นทุนการผลิตได้ การแปลงแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนไปสู่การปฏิบัติจึงถือเป็นเรื่องสำคัญในระบบเศรษฐกิจโลก

รากฐานการพัฒนาทางเศรษฐกิจในระบบทุนนิยม

สถาบันระหว่างประเทศเพื่อการค้าและการพัฒนา (องค์การมหาชน) (2559: 6-17) ได้จัดทำรายงานการศึกษาวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) ได้สรุปให้เห็นว่า การพัฒนาในคริสต์ทศวรรษ 1950 และ 1960 เป็นยุคเริ่มต้นของทฤษฎีความทันสมัย (modernization theory) ซึ่งเกิดขึ้นประมาณปี ค.ศ. 1950 ถือเป็นทฤษฎีกระแสหลักในการพัฒนาของประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ทฤษฎีนี้มีอิทธิพลมากที่สุด

ในยุคนั้น คือทฤษฎีของ Walt Rostow (1991) จากหนังสือเรื่อง “The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto” ซึ่งแบ่งขั้นของการพัฒนาออกเป็น 5 ขั้น ได้แก่

ขั้นแรก ขั้นสังคมแบบดั้งเดิม (traditional society) เป็นสังคมที่ระบบเศรษฐกิจยังไม่มีการขยายตัว การผลิตยังมีขีดจำกัดแม้ในเรื่องการเกษตร การปรับปรุงพันธุ์พืชและระบบชลประทาน ยังมีการทำสงครามและการเกิดภัยพิบัติต่าง ๆ โดยประชาชนยังไม่มีความคิดที่จะพัฒนา มีความคิดความเชื่อถือในโชคชะตา

ขั้นที่สอง ขั้นเตรียมการพัฒนา (precondition for take-off) มีการสะสมทุนและความรู้ทางวิชาการ มีการเริ่มใช้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่จนนำไปสู่การปฏิวัติอุตสาหกรรม ที่เน้นการผลิตจำนวนมาก ระบบการศึกษาปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ โดยเฉพาะการจัดตั้งสถาบันทางการเงินสมัยใหม่ทำให้เกิดธนาคารหรือสถาบันในการระดมเงินเพื่อการลงทุน รวมทั้งพัฒนาระบบการขนส่งและการสื่อสาร และเพิ่มปริมาณวัตถุดิบในการผลิตผ่านการแสวงหาวัตถุดิบในต่างประเทศ

ขั้นที่สาม ขั้นกระบวนการพัฒนา (take-off) มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วในทุกด้าน มีการพัฒนาเทคโนโลยีสมัยใหม่ทั้งภาคเกษตรและอุตสาหกรรม มีการสร้างโรงงานอุตสาหกรรมใหม่เพื่อตอบสนองความต้องการหรือการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ภาคเกษตรกรรมเปลี่ยนเป็นเกษตรอุตสาหกรรมเชิงพาณิชย์ โดยมีอัตราการลงทุน เงินฝาก หรือรายได้ประชาชาติเพิ่มขึ้น เกิดสังคมเมืองที่แบ่งแยกจากสังคมชนบท เกิดช่องว่างทางเศรษฐกิจชัดเจน มีการลงทุนจากต่างประเทศมากขึ้น

ขั้นที่สี่ ขั้นทะยานเข้าสู่ความอุดมสมบูรณ์ (drive to maturity) มีการผลักดันเศรษฐกิจให้เจริญเติบโตเต็มที่ จนประสบความสำเร็จทุกด้าน ประชาชนมีรายได้ต่อหัวเพิ่มขึ้นทุกภาคส่วนทั้งในเขตเมืองและชนบท มีการจัดสรรทรัพยากรเพื่อสวัสดิการสังคมและการรักษาความปลอดภัยโดยมีเป้าหมายการเป็นรัฐสวัสดิการ (welfare state) และพยายามรักษาระดับความเจริญให้เติบโตอย่างต่อเนื่องต่อไปผ่านการเพิ่มการลงทุนจากต่างประเทศ

ระบบเศรษฐกิจให้ความสำคัญกับการเติบโตของตลาดต่างประเทศจากสินค้าในภาคอุตสาหกรรมต่างๆ ภายใต้รากฐานจากภาคการเกษตรที่มีบทบาทลดลง

และขั้นที่ห้า **ขั้นอุดมสมบูรณ์** (the age of mass consumption) เป็นขั้นที่สังคมมีการบริโภคจำนวนมาก ระบบเศรษฐกิจมีความมั่นคง มีความอุดมสมบูรณ์ทางการผลิตสินค้าเกษตรและอุตสาหกรรม ประชาชนมีรายได้เหลือกินเหลือใช้ การที่ทฤษฎีความทันสมัย (modernization) กลายเป็นทฤษฎีกระแสหลักของโลก จึงถูกนำไปใช้เป็นต้นแบบการพัฒนาในหลายประเทศทั่วโลก ในราวปี ค.ศ. 1960 ได้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์ถึงปัญหาความด้อยพัฒนาในประเทศโลกที่ 3 โดยเฉพาะในกลุ่มประเทศแถบละตินอเมริกา จึงทำให้เกิดเป็นทฤษฎีพึ่งพา (dependency theory) ของ Andre Gunder Frank โดยอุดมคติของทฤษฎีการพึ่งพา คือ การหลุดพ้นจากการพึ่งพา โดยมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญ คือ การลดความไม่เท่าเทียมกัน การลดการว่างงาน การแก้ไขปัญหาความยากจน ด้วยการพัฒนาแบบพึ่งตนเอง

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาในทศวรรษ 1970 และ 1980 เป็นยุคของทฤษฎีความจำเป็นพื้นฐาน (basic needs theory) ซึ่งเกิดจากแนวคิดของนักวิชาการกลุ่มองค์การแรงงานระหว่างประเทศ (International Labor Organization หรือ ILO) ซึ่งเรียกร้องให้มีการดำเนินการวิเคราะห์เพื่อกำหนดเงื่อนไขทางสังคม และการจัดเตรียมสถาบันต่าง ๆ ก่อนการพัฒนา ตามทฤษฎีนี้แนวทางการพัฒนามาจากกรอบความคิดในการวางแผนจากส่วนล่างไปสู่การวางแผนจากระดับบน (bottom-up planning) ตามความต้องการความจำเป็นขั้นพื้นฐานของประเทศ จุดเน้นสำคัญของทฤษฎีความจำเป็นพื้นฐาน แต่เมื่อวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจเกิดขึ้น ประเทศต่าง ๆ จึงจำเป็นต้องขอรับความช่วยเหลือจากกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (International Monetary Fund หรือ IMF) โดย IMF กลายเป็นผู้ให้เงินกู้โดยจะมีหลักการและแนวทางแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจและปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่ได้นำไปใช้กับทุกประเทศเรียกว่า Structural Adjustment Programs หรือ SAPs ซึ่งเป็นแผนงานอย่างกว้าง ๆ ที่อาจจะแตกต่างกันรายละเอียดขึ้นอยู่กับสถานการณ์ของวิกฤตการณ์ในแต่ละประเทศ โดยสรุปมีหลักการสำคัญ 4 ประการ (สถาบันระหว่างประเทศเพื่อการค้าและการพัฒนา (องค์การมหาชน), 2559: 6-17) คือ

ประการแรก มาตรการสร้างเสถียรภาพ (stabilization) เป็นมาตรการควบคุมเงินเฟ้อโดยกำหนดให้รัฐบาลลดงบประมาณลง ให้บรรดาธนาคารในประเทศเข้มงวดการปล่อยสินเชื่อให้เหลือน้อยที่สุด ให้เพิ่มภาษีอากร ขึ้นราคาค่าสาธารณูปโภค ลดงบประมาณสนับสนุนด้านสวัสดิการสังคม หรือ งานบริการของรัฐทุกประเภทที่ไม่ก่อให้เกิดผลทางการผลิต ให้ลดค่าเงินลงเมื่อเทียบกับเงินสกุลดอลลาร์สหรัฐ ซึ่งทำให้เงินสกุลดอลลาร์สหรัฐเกิดเสถียรภาพสูงขึ้นตามมา

ประการที่สอง มาตรการเปิดเสรีทางการเงินการลงทุน (liberalization) ให้ยกเลิกข้อจำกัดการควบคุมการไหลเข้าออกของเงินตราต่างประเทศ และลดหรือยกเลิกค่าธรรมเนียมการโอนเงินเข้าออกให้เหลือน้อยที่สุด ให้เปิดเสรีให้กับการลงทุนจากต่างประเทศ ให้ทุนต่างชาติสามารถซื้อหุ้นในสถาบันการเงินอสังหาริมทรัพย์และทรัพย์สินต่าง ๆ ได้เสรีมากขึ้น ยกเลิกการควบคุมการคุ้มครองอุตสาหกรรมในประเทศให้สิทธิพิเศษในด้านการลดภาษีให้กับบริษัทต่างชาติที่เข้ามาลงทุน

ประการที่สาม มาตรการเลิกการควบคุม (deregulation) ให้เลิกการคุ้มครองค่าจ้างแรงงานขั้นต่ำ และสวัสดิการคนจน ปล่อยให้เป็นไปตามกลไกตลาด อนุมัติให้نگลงทุนต่างชาติเข้ามาตั้งโรงงานผลิตได้อย่างเสรี และมีข้อจำกัดน้อยที่สุด นักลงทุนต่างชาติสามารถดำเนินธุรกิจในประเทศได้อย่างมีข้อจำกัดน้อยที่สุด

และประการที่สี่ มาตรการแปรรูปรัฐวิสาหกิจให้เป็นของเอกชน (privatization) โดยให้รัฐขายหรือแปรรูปรัฐวิสาหกิจ เพื่อที่นักลงทุนต่างชาติจะได้เข้ามาซื้อได้ IMF เชื่อว่าเงื่อนไขข้างต้นเป็นสิ่งที่จำเป็นในการเป็นหลักประกัน ให้ทุนต่างชาติไหลเข้าออกได้อย่างเสรี กล่าวที่จะเข้ามาลงทุน ทำให้ความเชื่อมั่นของประเทศที่ไปลงทุนดีขึ้น

ทั้งนี้ รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2544) อธิบายให้เห็นว่า การพัฒนาในคริสต์ทศวรรษ 1990 และ 2000 เป็นยุคแห่งการพัฒนาของ John Williamson ซึ่งได้นำเสนอแนวทางการปรับโครงสร้างระบบเศรษฐกิจ เมื่อปี ค.ศ. 1989 ซึ่ง John Williamson เรียกว่า “ฉันทามติแห่งวอชิงตัน” (Washington Consensus) อันประกอบด้วยนโยบาย 10 มิติ ดังนี้

มิติแรก นโยบายว่าด้วยวินัยทางการคลัง (Fiscal Discipline) Williamson ใช้คำว่า “วินัยทางการคลัง” ในความหมายอย่างกว้าง โดยเน้นการลดการขาดดุลทางการคลัง (fiscal deficit) มิได้ใช้ในความหมายอย่างแคบ ซึ่งเจาะจงให้หมายถึงการ ใช้งบประมาณสมดุล (balanced budget) อันเป็นแนวนโยบายงบประมาณที่กองทุนการเงินระหว่างประเทศ พยายามกดดันให้ ประเทศในโลกที่สามดำเนินการ ประเทศในละตินอเมริกาและ ประเทศอื่น ๆ ในโลกที่สามมักจะ มีการใช้จ่ายเกินตัว การใช้งบประมาณขาดดุล นอกจากจะสร้างแรงกดดันของเงินเพื่อ และบั่นทอนฐานะความมั่นคงทางการคลังแล้ว ยังทำให้ดุลบัญชีเดินสะพัด (current account) ขาดดุลอีกด้วย การลดการขาดดุลทางการคลัง จะก่อให้เกิดผลในทางตรงกันข้าม นอกจากฐานะการคลังมีความมั่นคงมากขึ้นและแรงกดดันเงิน เพื่อลดลงแล้ว ดุลบัญชีเดิน สะพัดยังขาดดุลน้อยลงอีกด้วย

ประการที่สอง นโยบายว่าด้วยการจัดลำดับความสำคัญของรายจ่ายรัฐบาล โดยเสนอให้กำหนดแนวนโยบายงบประมาณที่สำคัญ 2 ประการ กล่าวคือ ประการแรก รัฐบาลควรยกเลิกหรือลดการให้เงินอุดหนุน (subsidy) เพราะการให้เงินอุดหนุนเกื้อกูลให้ความรู้ประสิทธิภาพต่ำรองอยู่ นอกจากนี้การให้เงินอุดหนุนยังบิดเบือนความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบ (comparative advantage) อีกด้วย และประการที่สอง รัฐบาลควรให้ความสำคัญในการจัดสรรงบประมาณด้านการศึกษาและการสาธารณสุข รวมตลอดจนการลงทุนด้านโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ (infrastructure) การใช้จ่ายด้านการศึกษา และการสาธารณสุขมีผลต่อการสะสม ทุนมนุษย์ (human capital) ส่วนการลงทุนด้านโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจจะมีผลเกื้อกูลการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

ประการที่สาม นโยบายว่าด้วยการปฏิรูปภาษีอากร (tax reform) โดยเสนอแนวทางการปฏิรูปภาษีอากร 2 ประการ กล่าวคือ ประการแรก คือ การปฏิรูประบบภาษีอากรควรเน้นการขยายฐานภาษี (tax base) มากกว่าการปรับอัตราภาษี (tax rate) การขยายฐานภาษีจะช่วยให้รัฐบาลมีรายได้เพิ่มขึ้น ทั้งนี้ เนื่องจากบุคคลธรรมดา นิติบุคคล และกิจกรรมทางเศรษฐกิจจำนวนมากมิได้อยู่ในความครอบคลุมของฐานภาษี การปรับอัตราภาษีมีผลกระทบต่อโครงสร้างสิ่งจูงใจทางเศรษฐกิจ โดยที่การขึ้นภาษีในอัตราสูงอาจเป็นสิ่งจูงใจให้

มีการหลบเลี่ยงภาษี (tax evasion) และประการที่สอง คือ อัตราภาษีส่วนเปลี่ยนแปลง (marginal tax rate) ควรกำหนดให้อยู่ในอัตราต่ำ การเก็บอัตรา ภาษีส่วนเปลี่ยนแปลงในอัตราสูงมีผลลึกรอนสิ่งจูงใจทางเศรษฐกิจ

ประการที่สี่ นโยบายว่าด้วยอัตราดอกเบี้ย (interest rate) โดยเสนอแนวนโยบาย อัตราดอกเบี้ย 2 ประการ กล่าวคือ ประการแรก อัตราดอกเบี้ยควรปล่อยให้เป็นเรื่องของกลไกตลาดการเงินภายในประเทศ รัฐบาลไม่ควรควบคุมอัตราดอกเบี้ย และประการที่สอง หากจะมีการกำหนดนโยบายอัตราดอกเบี้ย รัฐบาลควรดำเนินการให้อัตราดอกเบี้ยที่แท้จริง (real interest rate) มีค่าเป็นบวก ทั้งนี้อัตราดอกเบี้ยที่แท้จริง หมายถึง อัตราดอกเบี้ยในนาม (nominal interest rate) หักด้วยอัตราเงินเฟ้อ หากอัตราดอกเบี้ยที่แท้จริงมีค่าติดลบ นอกจากจะบั่นทอนสิ่งจูงใจในการออมแล้ว ยังอาจเป็นเหตุให้เงินทุนเคลื่อนย้ายออกนอกประเทศอีกด้วย ในกรณีตรงกันข้าม การที่อัตราดอกเบี้ยที่แท้จริงมีค่าเป็นบวก ย่อมมีผลในการให้สิ่งจูงใจในการออม และยับยั้งการเคลื่อนย้ายเงินทุนออกนอกประเทศ

ประการที่ห้า นโยบายว่าด้วยอัตราแลกเปลี่ยน โดยเสนอให้ดำเนินนโยบายอัตราแลกเปลี่ยน ที่เกื้อกูลการแข่งขัน (competitive exchange rate) ซึ่งหมายถึง อัตราแลกเปลี่ยนที่เกื้อกูลการส่งออก

ประการที่หก นโยบายว่าด้วยการเปิดเสรีการค้าระหว่างประเทศ โดยเสนอแนวนโยบายการค้าเสรี 2 ประการ กล่าวคือ ประการแรก การทำลายกำแพงภาษีศุลกากร (tariff barriers) ด้วยการลดอากรขาเข้าให้อยู่ในระดับที่ต่ำที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ทั้งนี้เพื่อให้การค้าระหว่างประเทศเผชิญกับอุปสรรค ด้านภาษีศุลกากรน้อยที่สุด โดยที่การขยายตัวของการค้าระหว่างประเทศจะชักนำให้เกิดการเติบโตทางเศรษฐกิจ และประการที่สอง รัฐบาลไม่ควรเก็บอากรขาเข้าจากสินค้าขั้นกลาง (intermediate goods) ที่ใช้ไปในการผลิตเพื่อการส่งออก การเก็บอากรขาเข้าจากสินค้าขั้นกลางกระทบต่อต้นทุนการผลิตที่ต้นทุนการผลิตอยู่ในระดับสูงย่อมบั่นทอน ฐานะการแข่งขันในตลาดโลก การเลิกเก็บอากรขาเข้าจากสินค้าขั้นกลางจะช่วยเสริมฐานะการแข่งขันดังกล่าวนี้

ประการที่เจ็ด นโยบายว่าด้วยการลงทุนทางตรงจากต่างประเทศ (foreign direct investment หรือ FDI) โดยเสนอให้รัฐบาลกำหนดนโยบายส่งเสริมการลงทุนจากต่างประเทศ โดยหวังผลประโยชน์สำคัญอย่างน้อย 2 ด้าน ด้านหนึ่งได้แก่ การไหลเข้าของเงินทุนจากต่างประเทศ (capital inflow) อีกด้านหนึ่ง ได้แก่ การถ่ายโอนเทคโนโลยีและทักษะระหว่างประเทศ

ประการที่แปด นโยบายว่าด้วยการถ่ายโอนการผลิตจากภาครัฐบาลไปสู่ภาคเอกชน (privatization) โดยเสนอให้ลดบทบาทของรัฐบาลในด้านการผลิต สินค้า และบริการต่าง ๆ โดยตรง โดยการถ่ายโอนหน้าที่การผลิตไปให้ภาคเอกชน ผลที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการดำเนินนโยบายดังกล่าวนี้ นอกจากจะช่วยลดขนาดและบทบาทของรัฐบาลแล้ว ยังอาจช่วยเพิ่มประสิทธิภาพในการประกอบการอีกด้วย เหตุผลที่ Williamson มองการณ์ในด้านดีจากนโยบายการถ่ายโอนการผลิตไปสู่ภาคเอกชน คือ วิชาธุรกิจเอกชนมีความเป็นเจ้าของ (ownership) และความรับผิดชอบ (accountability) ชัดเจนมากกว่ารัฐวิสาหกิจ ผู้บริหารรัฐวิสาหกิจ แม้โดยนิตินัยมีส่วนเป็นเจ้าของรัฐวิสาหกิจ แต่โดยพฤตินัยมิได้สำนึกถึงความเป็นเจ้าของดังกล่าว การบริหารจัดการจึงมิได้ทุ่มเทและรับผิดชอบมากเท่าผู้เป็นเจ้าของในวิสาหกิจเอกชน

ประการที่เก้า นโยบายว่าด้วยการลดการควบคุมและการกำกับ (deregulation) โดยเสนอให้รัฐบาลลดการควบคุมและการกำกับระบบเศรษฐกิจและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้โดยให้เหตุผลว่า การควบคุมและการกำกับมากเกินไป นอกจากจะต้องเสียต้นทุนสูง โดยที่อาจไม่คุ้มกับประโยชน์ที่คาดว่าจะได้แล้วยังก่อการฉ้อราษฎร์บังหลวง และเปิดช่องให้ผู้มีอำนาจใช้อำนาจในทางฉ้อฉล เพื่อผลประโยชน์ส่วนบุคคลอีกด้วย ในประการสำคัญ ผู้ประกอบวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดเล็ก ซึ่งเป็นจักรกลสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจในโลกที่สาม โดยทั่วไปแล้วไม่สามารถเข้าถึงผู้มีอำนาจ ในขณะที่กลุ่มทุนขนาดใหญ่สามารถหลุดพ้นจากกระบวนการควบคุมและกำกับของรัฐบาลได้ ทั้งนี้โดยอาศัยประโยชน์จากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์

และประการที่สิบ นโยบายว่าด้วยกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน (property rights) โดยเสนอให้กำหนดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินให้ชัดเจน (property rights assignment) ความไม่ชัดเจนในกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน นอกจากจะก่อให้เกิดความไม่ชัดเจนในความเป็นเจ้าของแล้วยังสร้างความไม่ชัดเจนในความรับผิดชอบอีกด้วย ความไม่ชัดเจนในกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน ความหย่อนยานในการบังคับใช้กฎหมาย และความไร้ประสิทธิภาพของกระบวนการยุติธรรมทำลายสิ่งจูงใจในการออมและการสะสมทรัพย์สิน ซึ่งไม่เป็นผลดีต่อการเติบโตของระบบทุนนิยม

จากข้างต้นย่อมพบว่า “ฉันทมติแห่งวอชิงตัน (Washington Consensus)” ซึ่งเป็นศัพท์ที่ Williamson นิยามขึ้นเมื่อปี 1989 เพื่อใช้เรียกชุดของนโยบายเศรษฐกิจเสรีนิยมใหม่ 10 ประการนั้นยังคงตั้งอยู่บนรากฐาน เสรีนิยมใหม่ (Neo-liberalism) ที่มีสาระสำคัญ คือ (1) Liberalization การเปิดเสรีทางเศรษฐกิจ (การค้า การเงิน การลงทุน บริการ) (2) Stabilization การรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะเสถียรภาพด้านราคา การเงิน การคลัง ปฏิรูประบบภาษีเพื่อสร้างรายได้ให้แก่ภาครัฐ (3) Privatization ถ้ายโอนการผลิตจากภาครัฐไปสู่ภาคเอกชน และ (4) Deregulation การลดขนาดของรัฐ ลดการควบคุม ลดกฎระเบียบ เน้นความโปร่งใสตรวจสอบได้ โดยฉันทมติแห่งวอชิงตันกลายเป็นข้อเสนอเชิงนโยบายหลักที่องค์กรเศรษฐกิจโลก เช่น กองทุนการเงินระหว่างประเทศ ธนาคารโลก รวมทั้งรัฐบาลสหรัฐอเมริกา เสนอต่อประเทศกำลังพัฒนา ทั้งในรูปของคำแนะนำเชิงนโยบาย การใช้เป็นเกณฑ์ประเมินผลงานด้านเศรษฐกิจ และการเป็นเงื่อนไขประกอบการขอกู้ยืมเงิน (Loan Conditionalities) เพื่อปรับโครงสร้างเศรษฐกิจ หรือเพื่อเสริมฐานะทุนสำรองระหว่างประเทศในช่วงวิกฤตการณ์การเงิน เป็นต้น ข้อเสนอทั้ง 10 ประการตามแนวทางของเสรีนิยมใหม่จึงกลายเป็นบรรทัดฐานการพัฒนาทางเศรษฐกิจที่ส่งผลกระทบโดยตรงการพัฒนาทางสังคมโดยตรง รวมทั้งยังส่งผลให้รัฐบาลถูกลดบทบาทตามไปด้วยเพราะเสรีนิยมต้องการให้ทุกเรื่องทางเศรษฐกิจเป็นไปตามกลไกทางการตลาด

อย่างไรก็ดี ปัญหาเศรษฐกิจส่วนใหญ่มาจากปัญหาเชิงโครงสร้าง ประเทศต่าง ๆ ล้วนไม่สามารถแก้ปัญหาได้ด้วยมาตรการกระตุ้นเศรษฐกิจหรือมาตรการการเงินการคลังเพียง

อย่างเดียว มาตรการเหล่านี้ทำได้เพียงประคับประคองเศรษฐกิจเท่านั้น ไม่สามารถแก้ปัญหาได้อย่างยั่งยืน และในที่สุด ฉันทมติแห่งวอชิงตันของ Williamson ก็ถูกตั้งคำถามและเกิดการวิพากษ์วิจารณ์มากมายทำให้การพัฒนาของโลกก้าวเข้าสู่ยุคหลังฉันทมติแห่งวอชิงตัน (Post Washington Consensus) หลังจากนั้น สหประชาชาติจึงเสนอให้มีการกำหนดเป้าหมายการพัฒนาแห่งสหัสวรรษ (Millennium Development Goals หรือ MDGs) เพื่อใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาของโลกระหว่างปี พ.ศ. 2543-2558 (ค.ศ. 2000-2015) จำนวน 8 เป้าหมาย ประกอบด้วย

เป้าหมายที่ 1 ขจัดความยากจนและความหิวโหย

เป้าหมายที่ 2 ให้เด็กทุกคนได้รับการศึกษาระดับประถมศึกษา

เป้าหมายที่ 3 ส่งเสริมบทบาทสตรีและความเท่าเทียมกันทางเพศ

เป้าหมายที่ 4 ลดอัตราการตายของเด็ก

เป้าหมายที่ 5 พัฒนาสุขภาพสตรีมีครรภ์

เป้าหมายที่ 6 ต่อสู้โรคเอดส์ มาลาเรีย และโรคสำคัญอื่น ๆ

เป้าหมายที่ 7 รักษาและจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

เป้าหมายที่ 8 ส่งเสริมการเป็นหุ้นส่วนเพื่อการพัฒนาในประชาคมโลก

จากข้างต้นย่อมพบว่า การดำเนินการตามเป้าหมายข้างต้น ส่งผลให้รัฐบาลในประเทศกำลังพัฒนาต่างปรับตัวอีกครั้ง เพราะแต่เดิมถูกลดบทบาทลงมากในยุคเสรีนิยมใหม่ช่วงแรกต่างพยายามกลับมามีบทบาททางเศรษฐกิจอีกครั้ง โดยสวมบทบาทเป็นผู้เล่นหลัก (main actor) ในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจ ซึ่งบทบาทที่สำคัญของรัฐ (ปกปอง จันวิทย์. 2557) ได้แก่

บทบาทแรก การรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจโดยการกระตุ้นเศรษฐกิจ แทนที่ความต้องการใช้จ่ายของภาคเอกชน (ภาคครัวเรือนและภาคธุรกิจ) ที่อ่อนแรงลง ผลลัพธ์ก็คือรัฐบาลต้องดำเนินนโยบายการคลังแบบขาดดุล โดยการเพิ่มการใช้จ่ายภาครัฐและการลดภาษี

บทบาทที่สอง การช่วยเหลือดูแลด้านสวัสดิการแก่ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากวิกฤตการณ์เศรษฐกิจ โดยเฉพาะกลุ่มคนจน และกลุ่มแรงงานรายได้ต่ำ และการปฏิรูประบบสวัสดิการสังคม

บทบาทที่สาม การให้ความช่วยเหลือทางการเงินแก่สถาบันการเงิน และธุรกิจบางประเภท เช่น อุตสาหกรรมรถยนต์ ที่ล้มละลาย ในหลายกรณี รัฐบาลเข้าไปเป็นเจ้าของวิสาหกิจเอกชน หรือเข้าไปมีบทบาทในการกำกับควบคุมทิศทางและการทำงานของวิสาหกิจเอกชนในบางระดับ

และบทบาทที่สี่ การมีบทบาทในการกำกับดูแลในระบบเศรษฐกิจมากขึ้น เช่น การกำกับดูแลระบบสถาบันการเงิน การกำกับดูแลการเคลื่อนย้ายเงินทุนระหว่างประเทศ เพื่อสร้างเสถียรภาพ และลดความเสี่ยงของระบบเศรษฐกิจ รวมถึงการกำกับดูแลตลาดเพื่อสร้างความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจ

โดยบทบาทเหล่านี้ถือเป็นการดำเนินการตามคำแนะนำจากธนาคารโลก และองค์การการเงินระหว่างประเทศต่างๆ ซึ่งรัฐบาลในประเทศกำลังพัฒนาถือเป็นบรรทัดฐานการพัฒนาที่สำคัญ

การพัฒนาที่ยั่งยืนทางออกของการพัฒนา

ในปี ค.ศ. 1987 เมื่อคณะกรรมการโลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาของสหประชาชาติ (United Nation's World Commission on Environment and Development) โดยคณะกรรมการบรันต์แลนด์ (The Brundtland Commission) ได้ตีพิมพ์รายงานที่ชื่อ “Our Common Future” ที่ได้ให้แนวคิดของการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) ไว้เป็นครั้งแรก โดยได้ให้นิยามของการพัฒนาที่ยั่งยืนไว้ว่า “Development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs” หรือ “การพัฒนาที่ยั่งยืนคือการพัฒนาที่สามารถตอบสนองความต้องการของคนรุ่นปัจจุบันโดยไม่ทำให้ความสามารถในการตอบสนองความต้องการของคนรุ่นต่อไปต้องลดลง” โดยนิยามคำว่า

“การพัฒนาที่ยั่งยืน” มีการนำมาใช้อย่างกว้างขวาง ภายหลังจากเกิดรายงานที่ชื่อว่า “Our Common Future” หรือ Brundtland Report ได้ให้คำนิยามไว้ แม้ว่าจะได้มีการยอมรับในแนวคิดส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้นก็จะวางอยู่บนพื้นฐานของนิยามนี้ (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราช. 2563)

ทั้งนี้ในทุกๆ นิยามของ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” มีจุดเน้นร่วมกันว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน หมายถึง การปรับปรุงคุณภาพชีวิตมนุษยชาติได้ศักยภาพของระบบนิเวศน์วิทยาของโลก โดยการพัฒนาที่ยั่งยืนจึงมีส่วนประกอบพื้นฐานที่สำคัญ 3 องค์ประกอบ ได้แก่ องค์ประกอบทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อม ส่วนประกอบทั้งสามนี้จะเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน วัตถุประสงค์ของการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวคิดของ Edward Barbier คือ การบรรลุเป้าหมายทั้งสามองค์ประกอบนี้ให้ได้ดีที่สุด และโดยที่สังคมไม่สามารถบรรลุเป้าหมายที่สูงสุดในทุกส่วนประกอบได้ จึงจำเป็นต้องยอมลดเป้าหมายในบางองค์ประกอบ เพื่อให้เป้าหมายในองค์ประกอบอื่นเพิ่มขึ้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการจัดลำดับความสำคัญระหว่างองค์ประกอบต่างๆ ว่า จะให้องค์ประกอบใดมีลำดับความสำคัญที่สูงกว่าองค์ประกอบอื่นๆ เช่น ถ้าให้ลำดับความสำคัญทางด้านการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในอันดับแรก ก็อาจต้องชดเชยด้วยการให้เป้าหมายทางด้านสังคมและสิ่งแวดล้อมลดลง ส่วนประกอบของความยั่งยืนทางเศรษฐกิจนั้น สังคมต้องสร้างความเจริญเติบโตที่ทำให้เกิดกระแสรายได้ที่เหมาะสม ในขณะที่ยังคงรักษาไว้ซึ่งสต็อกของทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น ทุนมนุษย์และทุนธรรมชาติเป้าหมายพื้นฐาน 3 ประการของระบบเศรษฐกิจ คือ

(1) การเพิ่มขึ้นในการผลิตสินค้าและบริการ

(2) การตอบสนองความจำเป็นขั้นพื้นฐานของประชาชน หรือการลดปัญหาความยากจน

(3) ทำให้เกิดการกระจายรายได้ที่เป็นธรรมเพิ่มขึ้น

เป้าหมายพื้นฐาน 3 ประการนี้จะต้องดำเนินการในแนวทางที่ยั่งยืนตามที่กล่าวมาแล้วในส่วนประกอบทางด้านสังคมของการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้นจะต้องวางอยู่บนรากฐานของ 2 หลัก คือ หลักการความยุติธรรม และหลักการความเท่าเทียมกัน เพื่อให้เกิดการพัฒนาใน

ระยะยาว การเข้าถึงทรัพยากรและโอกาสของคนในสังคมจะต้องมีความเท่าเทียมกัน สิทธิมนุษยชนและผลประโยชน์อื่นๆ เช่น อาหาร สาธารณสุข การศึกษา ที่อยู่อาศัยและโอกาสในการพัฒนาตนเอง ความเป็นธรรมในสังคมนี้มีนัยยะถึงโอกาสที่เท่าเทียมกันของประชาชนทุกคนในด้านการศึกษาและการมีส่วนร่วมในการเสริมสร้างผลิตภาพให้แก่สังคม สิ่งต่างๆ เหล่านี้จะทำให้เป้าหมายทางสังคมทั้งด้านของความหลากหลายทางวัฒนธรรม ความเป็นธรรมในสังคม ความเท่าเทียมกันระหว่างเพศ และการมีส่วนร่วมของประชาชนประสบความสำเร็จ

ทั้งนี้ในส่วนประกอบด้านสิ่งแวดล้อม หมายถึง การใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน การรักษาไว้ซึ่งสืบทอดของทุนธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นป่าไม้ แม่น้ำ ภูเขา แร่ธาตุอันเป็นสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติที่ควรจะดำรงอยู่ที่ทำให้ส่วนประกอบทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม ดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยที่ความมีเสถียรภาพของระบบนิเวศน์ของโลกจะไม่ถูกรบกวนกระเทือน

นอกจากนี้ วิจิต หล่อจิระสุนท์กุล และจิราวัลย์ จิตรถเวช. (2555: 135-163) ได้ศึกษาถึงการพัฒนาดัชนีและตัวชี้วัดการพัฒนาที่ยั่งยืนในระดับภาคของประเทศไทย โดยสะท้อนให้เห็นว่า กรอบแนวคิดของ DPSIR เป็นแนวทางในการกำหนดประเด็นที่จะใช้วัดการพัฒนาที่ยั่งยืนของประเทศไทย โดยเริ่มพิจารณาแรงขับเคลื่อน

(Driving Force : D) หมายถึง กิจกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์และภาคเศรษฐกิจไปสู่แรงกดดัน (Pressure : P) มักจะหมายถึง การปล่อยก๊าซมลพิษ และของเสีย เคลื่อนต่อไปยังสภาวะ (States : S) ซึ่งหมายถึง สภาพทางกายภาพ เคมี และชีวภาพ และต่อไปยังผลกระทบ (Impact : I) ซึ่งหมายถึง คุณภาพของสภาวะสิ่งแวดล้อม เช่น อากาศ น้ำ ดิน ฯลฯ และมีอิทธิพลต่อแรงขับเคลื่อนด้วยสุขภาพของมนุษย์ ส่วนการตอบสนอง (Response : R) คือนโยบายสาธารณะของรัฐบาล ซึ่งจะส่งผลไปยังแรงขับเคลื่อนและแรงกดดัน โดยมีติแรงขับเคลื่อน ประกอบด้วย แรงขับเคลื่อนของภาคเกษตรกรรม ภาคอุตสาหกรรมและภาคประชาชน มิติแรงกดดัน ประกอบด้วย การใช้วัตถุ การใช้พลังงาน และการบริหารจัดการของเสีย มิติสภาวะ ประกอบด้วย คุณภาพสภาวะแวดล้อมและคุณภาพสุขภาพ และมีติผลกระทบ ประกอบด้วย ดัชนีโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ดัชนีความยากจน ดัชนีความมั่นคง

ของชีวิตและทรัพย์สิน ดัชนีความเสมอภาค ทางเพศ ดัชนีสถานที่อยู่อาศัย และดัชนีวัดโอกาสการศึกษา

ดังนั้นจากที่กล่าวมาข้างต้นย่อมพบว่า แนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืนช่วยเติมเต็มช่องว่างจากการพัฒนาในช่วงกว่าสองทศวรรษเศษที่มีกระแสบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมใหม่นั้นผลักดันให้ฉันทามติของสังคมกลายเป็นรูปธรรมของการพัฒนาในหลายประเทศ จนนำไปสู่การทำลายทุนทางสังคม (social capital) ที่ยากต่อการคำนวณมูลค่าทางเศรษฐกิจ ขณะที่การสร้างดัชนีชี้วัดข้างต้นถือเป็นตัวอย่างส่วนหนึ่งที่ใช้ในการสร้างความตระหนักถึงผลลัพธ์จากการพัฒนา ซึ่งเห็นว่าปัญหาที่เกิดขึ้นในอดีตอันเป็นแรงกดดันจากประเทศมหาอำนาจต่อประเทศกำลังพัฒนาและประเทศโลกที่สามนั้นส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจที่กระทบต่อระบบการเมืองและสังคมตามไปด้วย ดังนั้นแนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืนจึงเป็นวิธีการที่นำไปสู่การคลี่คลายปัญหาจากการพัฒนาในอดีตได้อย่างเป็นรูปธรรม เพราะเป็นสร้างความร่วมมือจากทุกภาคส่วน

สรุปท้ายบทความ

การพัฒนาที่ยั่งยืนนับเป็นแนวทางการพัฒนาทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นมาแก้ไขผลกระทบที่เกิดจากแนวทางการพัฒนาตามแนวเสรีนิยมใหม่ เพราะนอกจากเกิดปัญหาช่องว่างระหว่างชนชั้นที่สูงแล้ว ยังนำพาการทำลายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่รุนแรงตามไปด้วย แนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืนจึงพยายามเติมเต็มโดยสร้างฐานความร่วมมือจากทุกภาคส่วนทางสังคมและการเมืองโดยตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาเศรษฐกิจที่ยังรักษาความมั่นคงของสิ่งแวดล้อมควบคู่กัน ขณะที่บทบาทรัฐก็ยังคงทำหน้าที่บำรุงรักษาระบบโดยรวมหรือเป็นกลไกกลางในการประสานทั้งภาคเอกชนและภาคประชาชนให้ดำเนินการในกระบวนการทางเศรษฐกิจที่มั่นคงและยั่งยืนสืบต่อไป

บรรณานุกรม

- สถาบันระหว่างประเทศเพื่อการค้าและการพัฒนา (องค์การมหาชน). 2559. รายงานการศึกษาวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development). ภายใต้โครงการพัฒนากฎหมายภายในเพื่อรองรับการทางด้านประชาคมอาเซียน ปีงบประมาณ พ.ศ. 2559 เสนอต่อ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร.
- วิชิต หล่อจิระพันธุ์กุล และจิราวัลย์ จิตรถเวช. 2555. การพัฒนาดัชนีและตัวชี้วัดการพัฒนาที่ยั่งยืนในระดับภาคของประเทศไทย. วารสารเศรษฐศาสตร์ปริทรรศน์ สถาบันพัฒนศาสตร์. 6(1) : 135-163
- รังสรรค์ ณะพรพันธุ์. 2544. “สาระสำคัญของฉันทมติแห่งวอชิงตัน” คอลัมน์ “เศรษฐทรรศน์เจ้าพระยา” ผู้จัดการรายเดือน ฉบับเดือนธันวาคม.
- ปกป้อง จันวิทย์. 2557. “Post Washington Consensus”. โลกความคิดของ ปกป้อง จันวิทย์. สืบค้นจาก <http://pokpong.org/writing/post-washington-consensus/>. สืบค้นเมื่อ 24 กันยายน 2563
- ธนาคารโลก สำนักงานประจำประเทศไทย. 2561. รายงาน เลขที่ 125234-TH กรอบความร่วมมือการพัฒนาประเทศสำหรับประเทศไทยปีงบประมาณ พ.ศ. 2562-2565. สืบค้นจาก www.worldbank.org. สืบค้นเมื่อ 25 กันยายน 2563.
- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. 2563. การพัฒนาที่ยั่งยืน. สืบค้นจาก <https://www.stou.ac.th/stouonline/lom/data/sec/Lom12/04-03.html>. สืบค้นเมื่อ 25 กันยายน 2563.
- Haynes, J. 2008. Development Studies. Malden, MASS: Polity Press.
- Rostow, W. 1991. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto, Cambridge: Cambridge University Press
- Williamson, J. 1990. Latin American Adjustment : How Much Has Happened?. Washington, D.C. : Institute for International Economics.